

З історії української революції

В. С. ЛОЗОВИЙ (Кам'янець-Подільський)

Аграрна політика Директорії УНР

У період національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. в Україні в центрі уваги різновекторних політичних сил та широкого загалу населення стояло земельне питання. Це було зумовлено соціальною структурою українського народу, переважну більшість якого становило безземельне та малоземельне селянство. Директорія УНР, як і інші політичні режими, намагалася розв'язати аграрну проблему та повернути на свій бік селянські маси. У вітчизняній історіографії ця тема залишається практично не вивченою. Українські радянські дослідники майже не торкалися даного питання. Але й у істориків діаспори немає спеціальних праць з цієї проблеми. Насамперед заслуговує на увагу книга одного з провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів М. Шаповала "Революційний соціалізм на Україні"¹, в якій автор аналізує принципи аграрної політики УНР. Тією чи іншою мірою торкалися земельної проблеми в Україні інші автори². Найбільш цікавою, на наш погляд, є стаття І. Витановича "Аграрна політика українських урядів, 1917—1920 рр"³. В ній висвітлено аграрні програми українських партій, відтворено настрої селянства і розглянуто земельні закони українських урядів. Але автор не спирається на архівні документи, не показує намагання органів влади (зокрема Директорії УНР) практично провести аграрну реформу.

Фактична недослідженість земельної політики Директорії УНР спонукає до вивчення цієї теми, що допоможе розуміти багато аспектів національної та соціальної боротьби українського народу в революційну добу 1917—1920 рр.

Щоб краще усвідомити процеси, які відбувалися в сфері аграрних перетворень у Період Директорії УНР, необхідно розглянути програмні положення і політику українських та всеросійських партій, що мали вплив на вирішення аграрного питання в Україні. Найбільш відомою серед селянства українською партією була УПСР. Більшість її членів, перебуваючи під впливом російських есерів, виступали за проведення аграрної реформи на принципах соціалізації. Натомість українські соціал-демократи схилилися до націоналізації земельної власності. Соціалісти-федералісти відкидали радикалізм УПСР та УСДРП і підтримували "трудове сільське господарство" на засадах приватної власності⁴. Основні політичні противники Директорії — більшовики у своїй програмі висунули вимогу націоналізації. Але захопивши владу, видали Декрет про землю, в основу якого ліг селянський наказ, складений соціалістами-революціонерами. Одночасно, декларуючи підтриманий селянами принцип соціалізації землі, більшовики фактично проводили земельну політику на засадах націоналізації⁵.

Переможне антигетьманське повстання, широка підтримка його селянськими масами поставила на порядок денний розв'язання найпекучі-

шої проблеми для України — аграрної. В той час, при досить низькому рівні національної свідомості широкого загалу, коли ідея української державності не була домінуючою в масах, а на передній план ставилося вирішення соціальних завдань, здійснення аграрної реформи і наділення селян землею могло значно збільшити соціальну базу підтримки української державності і забезпечити перемогу національної революції.

Треба зазначити, що помітним чинником, який впливав на політику Директорії, була демагогічна пропаганда більшовиків. Вона знаходила певний ґрунт у настроях селян. Лідери УНР бачили цю небезпеку і вважали, що для нейтралізації більшовизму потрібно негайно провести земельну реформу⁶. Для того, щоб привернути селянство на свій бік, 15 грудня 1918 р. Директорія видає закон про заборону продажу, закладу та оренди землі⁷. 25 грудня було опубліковано Декларацію, в якій оголошено, що до остаточного вирішення земельної реформи всі трудові селянські господарства залишаються в користуванні їх власників, а інші землі (насамперед поміщицькі) переходять в користування безземельних та малоземельних селян⁸.

Під тиском вимог селянства⁹, а також за браком часу, за основу для вироблення Земельного закону було взято відповідний акт Центральної Ради і в дещо зміненому вигляді подано на розгляд Директорії. 8 січня 1919 р. ухвалено представлений аграрний акт¹⁰, який з провідних партій підтримали УПСР та УСДРП, а Українська партія соціалістів-федералістів, згідно з аграрними пунктами своєї програми виступила проти¹¹. Згодом цей закон затвердив Трудовий конгрес, на якому В. Винниченко підкреслив, що "Земельний закон Директорії скерований виключно на те, щоб забезпечити землею трудове селянство"¹².

Аграрний акт УНР скасовував приватну власність на землю і вона ставала "добром народу" України. Земля відводилася земельними управами в приватно-трудове користування. Норма наділення окремого господарства землею мала бути не менш 5 десятин кращої землі, але місцеві земельні установи в кожному повіті повинні були самі визначати кількість землі на господарство. Цей пункт закону давав можливість встановлювати земельні норми відповідно до регіональних умов. Але як показав подальший досвід реформи, рівень свідомості та організованості селян не дозволяв втілити цю демократичну норму закону в життя. Типовою була ситуація на Лубенському селянському з'їзді, де, за твердженням членів комісії по технічному проведенню земельної реформи, "об'єктивного рішення годі чекати... Мінімальну норму беруть прямо з вітру, ні з чим не рахуючись"¹³.

За земельним законом, строки користування землею могли встановлюватися сільськими громадами та товариствами. Допускався перехід наділів у спадщинне користування, але надалі це повинен був відрегулювати окремий закон. Звичайно ж, селянство в переважній більшості на своїх сходах та з'їздах ухвалювало постанови про спадщинне землекористування і висловлювалося проти періодичних переділів землі¹⁴.

За трудовими селянськими господарствами залишалося в користуванні не більше 15 десятин землі. Нагадаємо, що закон Центральної Ради залишав до 40 десятин. У своїй постанові від 11 грудня 1918 р. по земельному питанню УПСР та Селоспілка звернулися до Директорії УНР і запропонували, щоб у селянських господарствах залишалося до 20 десятин землі¹⁵. Врешті, зупинилися на гранично найбільшій нормі в 15 десятин, яку М. Шаповал вважав "головним пунктом закону". Він стверджував, що виходив "з конкретних даних, по яких землі на Україні вистачило б на середню трудову норму (15 дес.). І лише в Полтавській і Подільській губерніях було б на споживчу" (5 десятин)¹⁶. Надалі при обговоренні аграрного законодавства деякі земельні управи пропонували залишати в користуванні до 50 десятин землі, бо саме такі господарства

були найбільшими постачальниками сільськогосподарської продукції¹⁷. Але на початку 1919 р. провід УНР постав перед дилемою. Або ухвалити економічно обґрунтований закон, з такими земельними нормами, які б сприяли розвитку продуктивних сил. Або зменшити норми землекористування, щоб задовольнити прагнення якнайширшого загалу селянства, але при такій кількості землі у господарстві товарне виробництво було б мало можливим. Виходячи з інтересів політичного моменту, уряд УНР схилився до другого варіанту. Вже тоді директор департаменту земельної реформи А. Хамардюк констатував, що "жодних економічних підстав до норми 15 або 5 десятин немає. Норма 15 десятин є політичною"¹⁸.

Якщо, згідно з законом, в даній місцевості для наділення малоземельних селян землі не вистачить, то вони отримують її в тих місцях, де лишки землі є, але з підвищенням трудового мінімуму. Це було явно невдале рішення, бо факти свідчать, що в більшості випадків селяни не бажали переселення і погоджувалися на менші наділи, аби залишитись у своїй місцевості¹⁹.

Велику помилку було зроблено в земельному законодавстві щодо земель підданих чужоземних держав, які не зараховувалися в державний фонд УНР. Польські поміщики, яким в Україні належала значна кількість землі, щоб зберегти своє добро, оголошували себе підданими інших країн, що викликало обурення селянства і дало підстави для більшовицької агітації²⁰.

Далі в законі говориться, що для забезпечення нормального розвитку цукроварень та гуралень залишається необхідна кількість землі в розпорядженні земельних управ. В бурякосіючих регіонах, де великі площі землі усувалися від розподілу, це призвело до різко негативної реакції селян.

Щодо земель "культурних" господарств (а тут маються на увазі поміщицькі господарства, в яких вирощувалися високопродуктивні породи тварин, були насаєнніві станції та ін.), то вони, разом з реманентом, передавалися неподільними в користування селянських трудових хліборобських спілок. Цим пунктом закону колективні господарства (хліборобські спілки) створювалися згідно з державним розпорядженням (земельним законом), а не за ініціативою самих селян. Таким чином, якщо в селі була "висококультурна" панська економія, то вона автоматично передавалася селянській спілці, незважаючи на те, бажали її створювати селяни чи хотіли вести своє господарство індивідуально-трудоим способом. Отже, закон про землю Директорії УНР фактично нав'язував селянам колективне господарювання, що не могло не викликати їх незадоволення. Взагалі, створення селянами сільськогосподарських спілок заохочувалося державою²¹. Повітові земельні управи повинні були відряджати спілці агронома, інших спеціалістів, передавати машини, реманент з колишніх панських маєтків, надавати кредити²². Але це, в принципі правильне положення закону, розбивалось об реалії тогочасного життя, бо ґрунтувалося насамперед на переконаннях і програмних принципах соціалістів, а не враховувало дійсний стан речей і настрої селянства. Вже в той час пункт закону про колективне господарювання критикувався діячами, які підходили до здійснення земельної реформи з точки зору реального становища та економічної доцільності, а не ідеологічних доктрин. Вже згадуваний А. Хамардюк констатував, що, на відміну від Росії, українське село — не община, а громада спадкових землекористувачів, і при відсутності досвіду колективного господарювання дуже важко організувати групове використання землі цілими громадами. Як практик він стверджував, що "пережити дрібнобуржуазний лад ми мусимо"²³. З певних причин земельні органи УНР не на-

саджували колективних хліборобських спілок, натомість більшовики вперто втілювали цю непопулярну в селянському середовищі ідею.

Для заохочення добровольців до українського війська 18 січня 1919 р. було ухвалено закон про додаткове наділення землею козаків армії УНР²⁴. Цей акт також викликав невдоволення селянства, яке на-полягало на однаковому розподілі землі²⁵.

Загалом, земельне законодавство Директорії було спрямоване на руйнування існуючої системи аграрних відносин на селі, і мало на меті забезпечення умов для розвитку сільського господарства на основі індивідуального селянського землекористування та утворення високо-продуктивних спільних селянських господарств.

Ставлення населення до аграрного законодавства Директорії залеж-но від наявності в даному регіоні земельних ділянок, які за законом не надходили до державного фонду для розподілу серед безземельних селян. Типовим є приклад Брацлавського повіту Подільської губернії, представник якого інформував міністра земельних справ, що на з'їзді Селоспільки селяни запитували: "Що дістанеться населенню після забез-печення цукроварень, гуралень та "культурних" господарств?". Це проілюстровано такою викладкою: всієї землі в повіті — 61 тисяча десятин і коли значна площа відійде цукроварням та ін., населенню залишиться близько 20 тисяч десятин, а коли взяти до уваги додаткове наділення ко-заків землею, то селянам майже нічого не дістанеться. Тому ставлення до земельного закону з боку селянства повіту вороже²⁶.

Таким чином, земельний закон Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений. Будучи політичним документом, він мав на меті залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР, Але помилки і прорахунки, допущені в законі, викликали незадо-волення частини селянства, і він не зміг виконати ту роль, яка йому від-водилася, — забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії УНР і побудови української держави.

Який же принцип аграрних перетворень було закладено в земельний закон Директорії УНР? І тогочасні політики, і подальші дослідники по-різному оцінювали його. Одні вважали, що це націоналізація, інші — що соціалізація. І справді, закон давав підстави для двоякого трактуван-ня, бо вказував, що землею, котра є всенародною власністю, порядкує верховна влада УНР (тобто держава), а це може трактуватись як націо-налізація. Але держава, будучи розпорядником землі, не є роботодавцем, не наймає селян для праці на ній, а через земельні управи передає землю в приватно-трудове користування окремим господарствам або товариствам. До тою ж, земля господарств могла переходити в спадщину. Це це що інше, як соціалізація. Отже, в земельний закон за-кладено два принципи аграрної реформи і відповідно два етапи її прове-дення. Спочатку держава конфіскувала в поміщиків землю і ставала її фактичним власником (націоналізація), а потім передавала землю в приватно-трудове користування (соціалізація). На наш погляд, це відбиває як теоретичну невизначеність есерівських провідників, так і бо-ротьбу між УСДРП та УПСР за проведення тієї чи іншої політичної лінії. Про що й свідчить виступ В.Винниченка на VI Конгресі УСДРП 10 січня 1919 р. Він зазначив, що перетворення, які несе здійснення зе-мельного закону, "це є націоналізація, і не дурно один з міністрів-есерів сказав з приводу ухвали даного закону: я мусів тут зробитись соціал-де-мократом"²⁷.

Таким чином, аграрний акт Директорії УНР, в силу кон'юнктури історичного моменту, а також під впливом двох провідних українських партій, які хотіли закласти в нього своє бачення проблеми, вийшов поєднанням програмних положень цих партій щодо проведення земель-ної реформи, компромісом між різними політичними силами. Селянст-

во, звичайно ж, було далеке від теоретичних суперечок партій. Воно просто хотіло якнайшвидшої і, з його погляду, справедливої, нарізки землі: "...Головне, щоб дістати конкретний трудовий чи, принаймні, мінімальний наділ у користування"²⁸.

Для правового забезпечення аграрної реформи влада УНР видала низку законів та постанов, які мали на меті пришвидшити хід перетворень на селі²⁹. 16 січня 1919 р. Міністерством земельних справ був затверджений план проведення земельної реформи, за яким передбачалося: 1) до початку весняного посіву, в найзагальнішій формі наділити землю кожному селу; 2) знищити черезсмужжя та провести меліоративні роботи; 3) одночасно цілим рядом економічних та культурних заходів піднести само селянське господарство³⁰. Звичайно ж, нагальним було перше завдання, для чого визначено порядок поетапного проведення найневідкладніших заходів. Основні роботи планувалося провести в лютому, а до 10 березня кожне село мало отримати землю "в спрощеному порядку". Український уряд дуже поспішав з проведенням аграрних перетворень і намагався хоча б запустити сам процес наділення землею, щоб селянство повірило в земельну реформу та політику Директорії УНР. Строки, зазначені в загальному плані проведення аграрної реформи, були в той час явно нереальними, і тому ніде не витримувались.

У лютому 1919 р. було опубліковано "Інструкцію про порядок наділення трудового населення УНР землею"^{31*}. Нечітке визначення в цьому документі терміну "господарство", тобто "споживчої одиниці", яка мала наділятися землею, викликало багато плутанини, а отже, й незадоволення селян³².

Для проведення земельної реформи на місцях утворювалися губернські, повітові, волосні та сільські земельні управи. 18 січня 1919 р. затверджено їх статут, за яким це були народні органи державної влади, що підлягали Міністерству земельних справ. Основна роль відводилася повітовим та волосним земельним управам³³. Рішення зробити агрономів головами цих органів було невдалим, бо відповідної кількості спеціалістів не вистачало, а тому на що посаду потрапляло багато випадкових людей, які шкодили справі³⁴. Усунути недоліки статуту зробила спробу Земельна комісія Трудового конгресу, але її рішення були проігноровані³⁵.

Перші кроки земельної реформи проходили в складних умовах війни та анархії. За менш ніж піврічний період в УНР змінилося три уряди — В. Чехівського, С. Остапенка та Б. Мартоса, які декларували, що в аграрній сфері будуть дотримуватися раніш ухвалених законів. Але в першій половині 1919 р. ситуація в Україні склалася таким чином, що Директорія УНР не контролювала значну частину території, тому земельна реформа фактично не проводилася. Лише у відносно стабільний Кам'янецький період Директорії (літо — осінь 1919 р.) було зроблено спробу здійснити аграрні перетворення.

В червні 1919 р. соціалістичний уряд Б. Мартоса оголосив, що аграрна політика й надалі буде базуватися на принципах Рівненської декларації, де підтверджен, що земля "Законом Директорії УНР закріплена без викупу за трудящим селянством"³⁶.

Всі політичні угруповання українського національного руху як соціалістичної, так і буржуазно-демократичної орієнтації, розуміли надзвичайну вагу вирішення земельного питання. Газета "правої" опозиції "Новий шлях" писала: "...Наділення безземельного селянства — це велика моральна і мілітарна зброя в наших руках проти ворога. Бідний, напівсвідомий національно, і несвідомий політично селянин побаче не на словах, а на ділі, хто його ворог, а хто друг, і буде знати, за що він б'ється"³⁷. В Меморандумі "громадських діячів Поділля", де сконцентровано основні політичні вимоги опозиції до уряду, вказується,

що земля має перейти до селян у власність. Це, як вони вважали, повинно припинити руйнацію сільського господарства і піднести його продуктивність. За допомогою аграрної реформи пропонувалось упорядкувати розладнану фінансову систему УНР, тобто землю селянам не давати безкоштовно, а продавати³⁸.

На початку червня 1919 р. Міністерство земельних справ оперативно приступило до справи. Слідом за військами на території, звільнені від більшовиків, посилалися спеціальні комісії, які відновлювали земельні органи, мобілізували кадри землемірів, створювали на місцях технічні апарати, які й розпочинали роботу³⁹.

19 червня 1919 р. в Проскурові було скликано нараду по проведенню аграрної реформи, в якій взяли участь представники земельних управ, землеміри та агрономи. На ній міністр М. Ковалевський зазначив, що земельний закон Директорії залишається в силі, але надалі доповнюватиметься в міру практичних потреб аграрної реформи. Під час обговорення питання, чи наділяти землею громаду, чи відразу — окремого господаря, констатувалося, що населення бажає одержати колишню поміщицьку землю "в подвірне володіння... І при тім за викуп"⁴⁰. Останнє суперечило чинному законодавству та політичним доктринам урядових партій. Але є й інші підтвердження, що селяни виявляли готовність отримати землю за викуп⁴¹, і ця зміна настроїв, на думку автора, пояснюється сумним досвідом аграрних перетворень Центральної Ради, коли землю селянам дали, а потім при гетьмані забрали, а також прорахунками в земельній політиці Директорії і її нездатністю (в силу слабкості влади) провести аграрну реформу.

В офіційних документах про земельну справу в різних регіонах України описувалися жахливі картини сільськогосподарської руйни. Основна причина цього занепаду бачилася в тому, що земля нічия, тому рекомендувалося змінити законодавство і негайно провести реформу. Є багато свідчень, що селяни виступали за встановлення приватної власності на землю⁴². До того ж соціалістичні партії (зокрема есери) подекуди втрачали вплив на селянство. Такі настрої добре проілюстрував селянський з'їзд Кам'янецького повіту, що відбувся 24 серпня 1919 р. При виборах більшість у президії отримали представники "правої" опозиції. Показовим є факт, що з пропозицією надіслати подяку та привітання соціалістичному уряду вийшов конфуз, делегати з'їзду не підтримали її⁴³. Це засвідчило певний перелом у свідомості частини селян, котрі вважали, що потрібно перейти від зрівняльного землекористування, яке сповідували партії урядової коаліції, до володіння землею на засадах приватної власності, що обстоювали правоопозиційні партії.

Тут слід відмітити два суперечливі моменти ментальності селян. Насамперед їх бачення соціальної справедливості. З одного боку, селяни вважали, що земля божа, а належати вона повинна тим, хто на ній працює. Тому треба відібрати землю у панів і безкоштовно та порівну розділити її між трудящими-хліборобами у користування. З другого боку, панувала власницька психологія селянина, правічне прагнення саме володіти землею, а не користуватися нею. Ці два моменти й боролись у хліборобській душі. Селяни побачили, що за весь час аграрних перетворень їх статус, як землекористувачів, так і не визначився. Невідомо було, чи земля переходитиме у спадщину, чи стане періодично перерозподілюватися. Все це призводило до хаосу земельних відносин. Тоді прагматичний розум селянина став схилитися до купівлі землі та встановлення приватної власності на неї. Селяни заявляли, що державі за землю охоче заплатять⁴⁴. Це дало б кожному з них впевненість землевласника та привело б до відновлення продуктивних сил на селі.

Звичайно ж, не можна однозначно стверджувати, що переважна більшість селян дотримувалася таких поглядів, але тенденція до цього

чітко простежується. Тому здаються слухними домагання "правих" партій задовольнити ці бажання селян. На погляд автора, якби селянин отримав наділ у власність хоча б за символічну плату (можливо, у кредит) і став повноправним, юридично оформленим землевласником, то за селянською психологією, в центрі якої стоїть бажання володіти землею, такий власник нікому своє добро не віддав би. Тоді подібна аграрна політика забезпечила б широку підтримку селянством влади Директорії УНР та української державності. Але соціалісти в уряді УНР дотримувалися своїх доктрин, не звертаючи уваги на настрої селянства та політичну доцільність зміни соціально-економічних засад реформування аграрних відносин.

Для проведення в життя аграрних перетворень Міністерство земельних справ відряджало до кожної волості відповідних фахівців. Їхній роботі перешкоджала відсутність землемірних інструментів, планів та списків господарства, які вивезли з собою або знищили більшовики⁴⁵. Значно ускладнювало працю те, що в Правобережній Україні раніше не було здійснено генеральне межування заважали також часті зміни лінії фронту.

Вирішення аграрного питання істотно залежало від органів, створених з цією метою, — земельних управ. Були випадки, коли села відмовлялися відновлювати їх діяльність⁴⁷. Часто населення виражало незадоволення їх складом⁴⁸. Головне завдання аграрних органів полягало в з'ясуванні земельного фонду і подальшому розподілі його між трудящим селянством. На їх плечі лягало технічне проведення плану аграрної реформи. Але багато управ, відновивши свою роботу, фактично були малодіяльними. Незначні кошти, недостатня платня працівникам управ, якої не вистачало на життя, примушувало їх залишати роботу і призводило до паралічу діяльності земельних органів, до загрози зриву земельної реформи⁴⁹. Особливо незадовільною була робота сільських земельних управ, які обиралися самими селянами. Через повну нездатність останніх до праці функціонування цих органів пропонувалося припинити⁵⁰. Робилися спроби провести реорганізацію земельних управ, але через відсутність відповідних кадрів вона мало що давала.

Успіх реформи багато в чому залежав від добре підготовленого і забезпеченого всім необхідним технічного персоналу на місцях, передусім землемірів. Їх мобілізація, згідно з законом Директорії від 24 січня 1919 р., дала багато людей низькокваліфікованих, часто нездатних до праці. Умови роботи останніх здебільшого були дуже важкими. Найгірше, що їх обліково-фодова робота "не в повній мірі була зрозуміла селянам, ... які відноситись до неї байдуже і не бажали йти назустріч потребам землеміра, не було підвод, квартир, палива, світла"⁵¹. У зв'язку з цим 30 липня 1919 р. вийшов "Закон про обов'язки сільських громад при проведенні земельної реформи...", за яким селяни зобов'язані були сприяти фахівцям в їх діяльності⁵². Але цей документ мало вплинув на ставлення селянства до них, що, звичайно ж, зривало земельну реформу⁵³. Чому ж селяни не допомагали уряду, який щиро хотів наділити їх землею? Першу причину вже названо — вони мало вірили в сталість влади Директорії, а друга, і основна, полягала в тому, що селяни на той час вже поділили землю між собою і фактично користувалися нею⁵⁴. Звичайно ж, офіційна нарізка землі та видача відповідних актів робила селян юридичними землекористувачами. Однак вони втомилися від збройного протистояння та пов'язаних з цим руйнацій. Селяни бачили, що попередня діяльність по реалізації аграрної реформи у вирі воєнних дій марна. Селянство охопила апатія та байдужість⁵⁵.

Та незважаючи на всі негаразди військового ч^су, індиферентність та пасивність селянства, Міністерство земельних справ та його місцеві структури докладали зусиль до проведення аграрної реформи. В деяких

селах розпочався розподіл землі і були поставлені межові стовпи⁵⁶. Але далі цей процес не пішов, його припинила поразка армії УНР.

Після листопадової катастрофи 1919 р., коли український уряд не мав підконтрольної території, про якусь аграрну політику не могло бути й мови. Знову це питання стало актуальним тільки після підписання українсько-польських угод. В травні 1920 р. було створено новий, коаліційний уряд, в якому зроблено спробу відійти від аграрної політики соціалістів і "розпочати продаж державних земель у приватні руки"⁵⁷. Це викликало кризу коаліційного кабінету й його покинули в знак протесту соціал-демократи І. Мазепа та Й. Безпалко⁵⁸. Але оскільки воєнна ситуація знову склалася не на користь армії УНР, наміри продажу землі не вдалося реалізувати.

Таким чином, за весь час своєї діяльності уряд УНР не спромігся провести аграрні перетворення. Аналіз історичних подій цього періоду дозволяє зробити висновки про причини, які призвели до таких наслідків. Насамперед, це—постійні військові дії і зміна лінії фронту, через що дуже важко було здійснювати підготовку та реалізацію земельної реформи. Серед інших причин найбільш вагомі такі: недостатня продуманість земельного законодавства, що викликало незадоволення селянства окремими його положеннями; розлад фінансової системи і постійна відсутність коштів, що паралізувало роботу органів по проведенню аграрних перетворень; і найгірше — байдужість стомленого війною селянства до земельної реформи.

Аграрна політика Директорії УНР була яскраво вираженою класовою політикою, спрямованою на забезпечення землею безземельного та малоземельного селянства. Вона постійно балансувала між економічною доцільністю і популізмом, між реаліями життя та ідеологічними догмами соціалістів. Земельне законодавство, яким Директорія старалася відреагувати на тенденції поточної політичної ситуації, все ж не виконало свого завдання по консолідації селянства навколо влади УНР на основі розв'язання аграрного питання. Це було однією з головних причин поразки української національної революції.

¹ Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. — Відень, 1921.

² Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960; Мчцюк О. Земельні реформи на Україні. — Львів, 1921; Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Скрантон, 1962, 1963. — Т. 1, 3; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 4.

³ Витанович І. Аграрна політика українських урядів, 1917—1920 рр. // Український історик. — 1967. — № 3—4 (15—16).

⁴ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Скрантон, 1963. — Т. 3. — С. 201—203.

⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918—1941. — К., 1976. — Т. 1. — С. 45.

⁶ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 260.

⁷ Вісник Української Народної Республіки. — 1918, — 21 грудня (ч. 3).

⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 4. — С. 15.

⁹ Там же — С. 46.

¹⁰ Вісник Державних законів для всіх земель УНР. — 1919. — 11 лютого. — 6 випуск.

¹¹ Шаповал М. Назв. праця. — С. 139.

¹² Стахів М. Назв. праця. — Т. 3. — С. 32.

¹³ Бюлетень інформаційного відділу Міністерства Земельних Справ. — 1919. — 13 липня (№ 13).

¹⁴ Селянська громада. — 1919. — 29 червня (№ 2); Український козак. — 1919. — 6 липня (ч. 25).

¹⁵ Вісник Української Народної Республіки. 1918. — 21 грудня (№ 3).

¹⁶ Шаповал М. Назв. праця. — С. 145.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1062, оп. 1. спр. 80, арк. 7. (далі — ЦДАВО України).

¹⁸ Там же, спр. 93, арк. 10.

- ¹⁹ Україна. —1919. — 14 вересня (№ 28).
²⁰ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 1; ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 163.
²¹ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. — 1 травня. — 6 випуск.
²² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 100, арк. 3.
²³ Там же, спр. 97, арк. 7.
²⁴ Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. —1919. — 20 липня. — 27 випуск.
²⁵ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 115, арк. 6; ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 163.
²⁶ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 115, арк. 5—6.
²⁷ Робітнича газета. — 1919, —16 січня (№ 434).
²⁸ В и т а н о в и ч І. Назв. праця. — С. 21.
²⁹ Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. — 1919. —28 січня. —4 випуск;
8 лютого. — 5 випуск; 11 лютого. — 6 випуск; 13 лютого. — 7 випуск; 20 лютого. —
9 випуск.
³⁰ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. —25 січня. — 2 випуск.
³¹ Там же. — 1919. — 1 березня. —4 випуск.
³² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 82, арк. 100,
³³ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. — 25 січня. — 2 випуск.
³⁴ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 1, спр. 7, арк. 31—32; ф. 1062, оп. 1, спр. 89,
арк. 157.
³⁵ Українська ставка. —1919. — 2 березня (ч. 55).
³⁶ Робітнича газета. — 1919. 15 квітня (№ 468).
³⁷ Новий шлях. —1919. — 17 червня (№ 6).
³⁸ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 4, арк. 43.
³⁹ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 11.
⁴⁰ Там же, оп. 1, спр. 80, арк. 7.
⁴¹ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 116, арк. 7; ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 213; Новий
шлях. —1919. — 20 червня (№ 9).
⁴² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 133, 213; ф. 1092, оп. 2, спр. 57,
арк. 25, 30, 59, 100; ф. 2192, оп. 2, спр. 6, арк. 93.
⁴³ Україна. —1919. — 31 серпня (№ 18).
⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 213.
⁴⁵ Селянська громада. — 1919. — 29 червня (№ 2).
⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 97, арк. 47.
⁴⁷ Там же, спр. 81, арк. 4.
⁴⁸ Там же, спр. 78, арк. 4, 20.
⁴⁹ Там же, спр. 90, арк. 12, 24, 29; оп. 2, спр. 4, арк. 16.
⁵⁰ Там же, оп. 1, спр. 89, арк. 154.
⁵¹ Там же, оп. 2, спр. 4, арк. 7.
⁵² Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. — 1919. — 15 серпня. —
30 випуск.
⁵³ Україна. —1919. — 27 серпня (№ 15); там же, 14 вересня (№ 28).
⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 82, арк. 120; спр. 119, арк. 11; ф. 538, оп. 1,
спр. 89, арк. 164.
⁵⁵ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 33.
⁵⁶ Там же, оп. 1, спр. 8, арк. 125.
⁵⁷ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 33.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

М. С. Грушевський у кінофотодокументах

Тема даного повідомлення — кіно- і фотоматеріали про М. С. Грушевського — визначного українського історика, організатора українського наукового життя, Голови української Центральної Ради, одного з найвидатніших будівничих української національної культури і державності України в ХХ ст.¹

Звісна річ, ні кінокадри, ні фотографії не додадуть жодного штриха до портрета Грушевського-історика, Грушевського-політика, але вони,